

Hanna Podedworna

Między gospodarką rodzinną a rynkiem. Stosunki pracy w polskim rolnictwie z perspektywy socjologii wsi

Streszczenie: Artykuł ma charakter przeglądowy, bazuje na literaturze przedmiotu i raportach z badań empirycznych oraz danych statystycznych. Jego celem jest analiza i opis stosunków pracy kształtujących się w polskim rolnictwie w warunkach transformacji systemowej i realizacji Wspólnej Polityki Rolnej (WPR), ujmowanej z perspektywy socjologii wsi. Stosunki pracy w rolnictwie są tu traktowane w ujęciu relacyjnym, jako relacje społeczne zawiązywane w procesie pracy. Mają one charakter dualny, z jednej strony regulują je silne i nadal ważne relacje rodzinne, z drugiej zaś powiązania z rynkiem i sformalizowane reguły WPR. Więzy rodzinne regulują stosunki pracy w sektorze rolnictwa rodzinnego, gdzie nadal istotne są oczekiwania społeczne zawarte w tradycyjnych modelach ról społecznych. Powiązania z rynkiem regulują stosunki pracy w sektorze towarowym rolnictwa, który po upadku realnego socjalizmu rozwija się dynamicznie. Oba typy stosunków są kształtowane według odmiennych wzorów, regulują je inne normy i budują inne relacje społeczne.

Słowa kluczowe: stosunki pracy w polskim rolnictwie, rodzinne gospodarstwo rolne, gospodarka rodzinna, warunki rynku pracy, przemiany pracy w rolnictwie.

1. Wprowadzenie

W świecie ponowoczesnym sfera pracy uległa głębokim przemianom. Wraz z rozwojem gospodarki wiedzy praca dematerializuje się, co powoduje, że wiele osób pracuje, operując symbolami i abstrakcjami, a nie wytwarzając przedmioty materialne. Inaczej kształtują się zasadnicze stosunki społeczne w obszarze pracy i zmienia się jej znaczenie w życiu jednostki. Wyrazem tego jest m.in. przejście od produkcji masowej do postfordyzmu, zastąpienie ekonomii skali ekonomią różnorodności (*scope economy*) oraz pojawienie się elastycznych form organizacji pracy

Dr hab. Hanna Podedworna, prof. SGGW, Wydział Nauk Społecznych, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, ul. Nowoursynowska 166, 02-787 Warszawa, hanna_podedworna@sggw.pl.

i zatrudnienia (Marody 2015, s. 130). Restrukturyzacja gospodarki, jaka dokonała się w Polsce po transformacji systemowej, spowodowała daleko idącą reorganizację procesu pracy i wywołała procesy prekaryzacji. Świadczą o tym wzrost samozatrudnienia, wysoki udział zatrudnienia na umowach cywilnoprawnych, praca świadczona nielegalnie w szarej strefie gospodarki oraz praca niepłatna w postaci staży, praktyk, wolontariatu, wykonywana przez młodych ludzi chcących zdobyć jakiekolwiek doświadczenie zawodowe, które zwiększyłoby ich szanse na rynku pracy. Niniejszy artykuł omawia przemiany w sferze pracy w rolnictwie, prezentując je z perspektywy relacji społecznych. Ma charakter syntezy teoretycznej, opartej na literaturze przedmiotu i dostępnych raportach badawczych publikowanych przez instytucje UE.

Rolnictwo, będące w Europie i w Polsce domeną gospodarki rodzinnej, nie należy do tych sektorów gospodarki, w których zasygnalizowane przemiany sfery pracy są zaawansowane. Niemniej jednak podlega ono ustawicznej restrukturyzacji, spowodowanej zarówno oddziaływaniem procesów globalnych i makrospołecznych, jak i mechanizmów oraz czynników endogennych, tworzących specyficzny kontekst społeczny pracy w rolnictwie w poszczególnych krajach. Za przykład mogą posłużyć międzynarodowe migracje ekonomiczne, globalizacja gospodarki żywnościowej, starzenie się ludności wiejskiej, kurczenie się usług publicznych na wsi, malejące dochody i marginalizacja drobnych rolników-producentów. Pograża to cały sektor gospodarki rolnej w kryzysie, ogranicza możliwości wykonywania pracy i prowadzi do redukcji zatrudnienia (van der Ploeg 2006).

Transakcje ekonomiczne realizowane w środowisku wiejskim zachowały wiele elementów kontekstu pozaekonomicznego, jak system pokrewieństwa, stosunki sąsiedzkie czy relacje przyjaźni. Wnoszą one oczekiwania normatywne i obligacje moralne, które modyfikują ich przebieg, ograniczając działanie reguł rynkowych (Marini, Mooney 2006, s. 92). Podobne oczekiwania i obligacje moralne są kierowane w stosunku do członków rodziny rolnika, od których oczekuje się świadczenia pracy w gospodarstwie. Zjawisko to nadal występuje w Polsce i dotyczy przede wszystkim pracy dzieci w gospodarstwach rolnych (Lachowski 2013).

Procesy makrospołeczne, takie jak modernizacja, globalizacja i międzynarodowe migracje, włączyły wieś w procesy wymian ze światem zewnętrznym i poddały gospodarstwo rodzinne działaniom mechanizmów rynkowych. Kształtują one szerszy kontekst przeobrażeń pracy w rolnictwie. W efekcie zmienia się model gospodarstwa i jego cechy typowe oraz racjonalność gospodarowania rolników. Ewolują one w kierunku jakiejś formy *family farm business*. Kształtują się różne formy organizacyjne tego biznesu, zależnie od warunków środowiska społecznego i naturalnego, tradycji kulturowych, wzorów życia rodzinnego i warunków lokalnego rynku pracy oraz nasilenia procesów migracji.

Johan F. Rye stwierdził, że obecność zagranicznych pracowników sezonowych staje się ważną cechą wyróżniającą współczesnego rolnictwa w wielu krajach zachodnich (2014, s. 328). Do głównych eksporterów pracowników dla rolnictwa w Europie należą Polska i Rumunia. Pracownicy ci wykonują niskow kwalifikowane zajęcia w sektorze rolnym w różnych krajach europejskich.

Znaczenie rolnictwa w gospodarkach współczesnych krajów europejskich, zarówno jako sektora wytwarzającego PKB, jak i miejsca zatrudnienia, maleje. Niedawno ogłoszona prognoza dotycząca rozwoju i tworzenia miejsc pracy w różnych branżach gospodarki w Polsce do 2020 r. informowała o przewidywanym spadku zatrudnienia w rolnictwie o 31,5% (Sendrowicz, Piątkowska 2013). Równie katastroficzny obraz sytuacji w krajach UE przedstawiają wyniki badań projektu RuralJobs (Fieldsend 2011). Dokumentują one utrzymujące się niższe tempo rozwoju obszarów wiejskich Europy w stosunku do rozwoju miast. Przewiduje się, że wpłynie to na dalszą redukcję miejsc pracy na obszarach wiejskich UE i spowoduje spadek liczby zamieszkującej je ludności. Prognozy zapowiadają redukcję o 2,5 mln miejsc pracy w sektorze I do 2020 r., głównie w rolnictwie w UE-27. Zatrudnienie w rolnictwie skurczy się z 6,5% do 5,1% ogółu zatrudnionych w gospodarce UE (Podedworna 2014).

Według danych Eurostatu w latach 2000–2012 w rolnictwie krajów UE ubyło 4,8 mln miejsc pracy. Większość z nich (70%) stanowiły miejsca pracy w nowych krajach członkowskich, a 93% niepłatne miejsca pracy w tym sektorze (*How many people...* 2013).

W świetle przytoczonych prognoz i obserwowanych zmian stosunki pracy kształtujące się w polskim rolnictwie zasługują więc na socjologiczną refleksję.

2. Praca rolnika z perspektywy socjologii wsi

Praca rolnika zachowuje dwie cechy specyficzne, są nimi zależność od cykli przyrody i sezonowy charakter. Czyni to ją nieatrakcyjną dla pracowników najemnych. Socjologia wsi i rolnictwa, zainteresowana przez długi czas modernizacją rolnictwa i segmentu wiejskiego społeczeństwa, poświęcała wiele uwagi przemianom pracy rolnika. Do najważniejszych koncepcji wykorzystywanych w analizach socjologicznych należą niewątpliwie perspektywa dyfuzji innowacji i dokonująca się w jej efekcie mechanizacja wielu zajęć rolniczych oraz perspektywa profesjonalizacji pracy rolnika. Przykładem ujęć nowszych jest perspektywa ekonomizująca w socjologii wsi, w ramach której analizuje się konsekwencje urynkowania i dezagrarnizacji gospodarki wiejskiej, rozwój rolnictwa wielofunkcyjnego i rozwój gospodarki usług oraz instytucjonalizację stosunków pracy. Jako przykłady ujęć nawiązujących do teorii dyfuzji innowacji i koncepcji profesjonalizacji pracy

rolnika można wskazać prace należące do klasyki polskiej socjologii wsi, takie jak Bogusława Gałęskiego *Chłopi i zawód rolnika* (1963), Jana Turowskiego i Aleksego Bornusa *Drogi modernizacji wsi* (1970), Krzysztofa Gorlacha *Socjologia polska wobec kwestii chłopskiej* (1990), Marii Halamskiej *Polski „koniec chłopów”* (2005). Do koncepcji urynkowienia i perspektywy ekonomicznej nawiązuje np. praca *Polscy farmerzy i ich świat społeczny* (Podedworna 2001), *The New Peasantries* (van der Ploeg 2008) oraz najnowsze teksty Marii Halamskiej, pokazujące rozwój nowej gospodarki na wsi, jak *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie* (2013) czy opracowanie *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski* (Halamska, Michalska, Śpiewak 2017). W mojej ocenie ta zmiana perspektywy wynika z obserwowanych w środowisku wiejskim zmian społecznych, których analiza wymaga nowych narzędzi i kategorii opisu.

Socjologowie wsi w Polsce mniej więcej do końca XX w. wykorzystywali do opisu zmian zachodzących w systemie życia wiejskiego takie kategorie, jak „chłop”, „rolnik” „farmer”, akcentując rozpad tego systemu. Przejście od chłopca do rolnika wyjaśniano, odwołując się zarówno do koncepcji profesjonalizacji pracy rolnika, jak i rozwoju kapitalistycznej gospodarki, która niosła nieuchronny „koniec chłopów”, narzucając gospodarce chłopskiej, jak zauważyła Halamska, uniwersalne reguły funkcjonowania, takie jak dążenie do osiągnięcia największej efektywności czynników produkcji, a także wydajności pracy, wchłaniając przy tym zbędną w rolnictwie siłę roboczą (2005, s. 107). Modernizacja rolnictwa prowadziła do „końca chłopów”, którzy stając się rolnikami, a następnie farmerami, musieli przyjąć ekonomiczne reguły gry. W Polsce „koniec chłopów” dokonywał się w innym kontekście społeczno-ekonomicznym, co silnie określiło jego przebieg. Halamska (2005, s. 111) podkreśla tę polską specyfikę, zwracając uwagę na uspołecznienie mechanizmów funkcjonowania gospodarstwa, uwarunkowania wynikające z prowadzonej polityki rolnej na początku transformacji oraz globalizacji, która ograniczyła znaczenie państwa narodowego. Wyniki badań panelowych wskazują, że między 1988 a 2001 r. 51% badanych gospodarstw nie zmieniło poziomu zatrudnienia (Halamska 2005, s. 117), a wzrost wydajności pracy obserwowano jedynie w gospodarstwach największych.

Podobnie jak w innych krajach europejskich, w Polsce w gospodarstwach rolnych pracę wykonują głównie właściciele gospodarstw i członkowie ich rodzin. Powoduje to niski poziom formalnej instytucjonalizacji stosunków pracy, brak uregulowań prawnych i sprawowanie funkcji właściciela i menedżera przez głowę rodziny. Wraz z modernizacją w rolnictwie zmieniają się proporcje między pracą rąk i umysłu. Dla końcowych efektów i sukcesu rynkowego rolnika coraz ważniejsza staje się praca umysłu i umiejętność podejmowania decyzji (Podedworna 2001). Rozwój powiązań z rynkiem działa w kierunku wyodrębniania się funkcji menedżerskiej, chociaż nie prowadzi to, jak w innych sektorach gospodarki,

do rozproszenia własności. Proces eksternalizacji pracy rolnika (van der Ploeg 1990) w polskich realiach dokonuje się głównie w wyniku wprowadzania regulacji Wspólnej Polityki Rolnej i rozwoju powiązań z rynkiem.

3. Rozmiary zatrudnienia w rolnictwie europejskim

W analizach różnego typu stosunków pracy jest stosowany ogólny model analityczny, który obejmuje wiele wymiarów. Należą do nich m.in. wielkość zatrudnienia w danym sektorze gospodarki, regulacje prawne stosunków pracy, rozmiary bezrobocia, praca nielegalna, migracje zagraniczne, praca imigrantów itp. Praca rolnika, jak wcześniej zauważono, pozostaje domeną relacji rodzinnych, a stosunki pracy najemnej stanowią jedynie margines, o zmiennym znaczeniu w poszczególnych krajach europejskich. Analizując główne składniki relacji zatrudnienia, Guglielmo Meardi (2013) zaliczył do nich międzynarodowe firmy (od strony pracodawcy), migracje (od strony pracownika) oraz instytucje międzynarodowe, ze szczególnym uwzględnieniem Unii Europejskiej (od strony państwa). Przedmiotem zainteresowania w niniejszym artykule będą wybrane wymiary stosunków pracy w polskim rolnictwie, obejmujące informacje dotyczące wielkości zatrudnienia, jego form oraz instytucjonalizacji.

Specyfika rolnictwa europejskiego, w którym pracują głównie członkowie rodziny, sprawia, że trudno odpowiedzieć precyzyjnie na pytanie, ile osób jest zatrudnionych w sektorze gospodarki, co stwierdzono także w raporcie z badań przeprowadzonych w wielu krajach UE (*How many...* 2013). Członkowie rodziny świadczą bowiem pracę niekiedy tylko w pewnym okresie, np. podczas zbiorów, w weekendy, przez część dnia. Wielu rolników zaś, właścicieli niewielkich gospodarstw, wykonuje inne stałe zajęcia, aby uzupełniać dochody z działalności rolniczej. Wiąże się to z sezonowym wahaniami popytu na pracę, który jest najczęściej zaspokajany poprzez zatrudnianie pracowników najemnych na krótki okres bądź przez angażowanie okresowe członków rodziny. Dlatego też występują rozbieżności w danych statystycznych charakteryzujących wielkość zbiorowości rolników. Cytowany raport dokumentuje, opierając się na danych z Narodowych Spisów Powszechnych, że w 2010 r. w rolnictwie UE było zatrudnionych ok. 10 mln osób. Inaczej tę wielkość przedstawia *Farm Structure Survey* z tego samego roku, zgodnie z którym w rolnictwie europejskim zadeklarowało pracę 25 mln osób. Rozbieżności tłumaczy się odmienną metodologią zbierania danych. W badaniu *Farm Structure Survey* bowiem uwzględnia się także pracę członków rodziny, która może być wykonywana okazjonalnie, w niewielkim zakresie i stanowić marginalne źródło dochodu.

Jak już wspomniano, większość pracy w gospodarstwach rolnych wykonują członkowie rodziny, głównie właściciele gospodarstw i współmałżonkowie. Niektóre

osoby pracują nieregularnie, okazjonalnie, bez żadnych regulacji formalnych. Jednocześnie wielu rolników stale lub okazjonalnie wykonuje dodatkowe zajęcia, poza gospodarstwem. Sezonowy charakter sporej liczby prac zmienia popyt na pracę w gospodarstwie w cyklu rocznym, dlatego też praca ta jest nieatrakcyjna dla pracowników najemnych. W wielu krajach jest ona wykonywana przez nielegalnych imigrantów, co rzadko jest przedmiotem badań naukowych. Na znaczenie badań nad pracą imigrantów z Europy Środkowo-Wschodniej w rolnictwie Norwegii zwracał uwagę m.in. Rye (2014).

4. Od sposobu życia do biznesu

Przeobrażenia stosunków pracy w sektorze rolnictwa można krótko scharakteryzować jako odchodzenie od rolnictwa traktowanego w kategoriach sposobu życia do rolnictwa traktowanego jako biznes, co jest konsekwencją urynkowienia i rozwoju stosunków wymiany. Maria Halamska zauważyła, że aktualna kondycja i funkcjonowanie gospodarstw rodzinnych zależą od trzech grup czynników – ciężaru przeszłości, projektów na przyszłość i szeroko pojętych aktualnych uwarunkowań (2015, s. 108). Konsekwencją urynkowienia i rozwoju stosunków wymiany jest uzależnienie procesu pracy rolnika od zewnętrznych wobec gospodarstwa i rolnictwa instytucji, które kontrolują jego działania. Rola rolnika sprowadza się do wykonywania „instrukcji obsługi”, komunikowanych przez podmioty zewnętrzne, które strukturalizują jego pracę. Proces przeobrażeń można podzielić na trzy fazy:

Faza I, w której rolnik pozyskuje przedmioty pracy wprost z ekosystemem, a rolnictwo rozwija się w ramach ograniczeń formułowanych przez ekosystem.

Faza II, w której rolnik kształtuje proces pracy i zwiększa swój wpływ na ekosystem.

Faza III, w której rozwija się rolnictwo zależne od rynku i od zewnętrznych procesów rozwoju technologicznego i gospodarczego (van der Ploeg 1990, s. 32).

Następstwem opisanych przemian jest utrata autonomii i kontroli nad gospodarstwem (Gasson, Errington 1993, s. 105, 141; van der Ploeg 2008, s. 42–49), co prowadzi do eksternalizacji pracy rolnika, która strukturalizuje proces pracy. Oznacza to wzrost znaczenia w procesie pracy zewnętrznych instytucji, takich jak banki, przemysł przetwórczy i kanały dystrybucji, z którymi rolnik musi współpracować. Rolnicy, w odpowiedzi na rosnącą presję ze strony otoczenia gospodarczego i społecznego rolnictwa, poszukują innych rozwiązań w odniesieniu do produktywności modelu rolnictwa i autonomii względem rynków (Halamska 2014; van der Ploeg 2008).

Przemiany te powodują wiele następstw w funkcjonowaniu gospodarstw. Należą do nich racjonalizacja modelu zarządzania gospodarstwem i konieczność przyjęcia

przez rolnika reguł rynkowych w działalności gospodarczej. Malejąca efektywność ekonomiczna rolnictwa wymusza jednak dywersyfikowanie działalności rolniczej oraz wykorzystywanie alternatywnych źródeł dochodów przez osoby pracujące w rolnictwie (Kaleta 2008). Włączenie gospodarstw rodzinnych w procesy wymiany rynkowej istotnie modyfikuje logikę ich działalności gospodarczej. Efektem jest rozwój produkcji towarowej, wzrost powiązań zarówno z rynkiem produktów rolniczych, jak i z rynkiem pracy, który oferuje bądź nie możliwości uzupełniania dochodów z gospodarstwa poprzez mobilizację zasobów pracy i podejmowanie różnych działań przedsiębiorczych na bazie zasobów gospodarstwa.

5. Dualny charakter stosunków pracy w polskim rolnictwie

Polskie rolnictwo składa się z dwóch odmiennych segmentów. Jeden tworzą drobne gospodarstwa rodzinne, które użytkują większość zasobów ziemi rolnej i są miejscami pracy dla większości polskich rolników i ich rodzin. Na drugi segment składają się nowoczesne, towarowe gospodarstwa, w których dominuje praca najemna. Te nowoczesne gospodarstwa są aktywne na rynku ziemi rolniczej, ale nie tworzą nowych miejsc pracy, a raczej je redukują, mechanizując wiele prac.

Jak wynika z badań socjologicznych (Halamska, Lamarche, Maurel 2003; Halamska 2005; 2015), polskie rolnictwo jest nasycone niewykorzystanymi zasobami pracy, co powoduje ukryte bezrobocie i dodatkowo obniża dochody rodzin rolniczych. Alokacja części zasobów pracy w niewielkich, quasi-chłopskich gospodarstwach oznacza, że nie są one efektywnie kapitalizowane.

Dane dotyczące zatrudnienia w polskim rolnictwie przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Osoby zatrudnione w polskim rolnictwie według statusu zatrudnienia (w %) **Table 1.** Individuals employed in Polish agriculture according to the employment status (in %)

Rodzaj zatrudnienia	2002	2013
Praca najemna	4,8	4,1
Samozatrudnienie	94,5	95,2
Członkowie spółdzielni	0,7	0,5

Źródło: GUS 2014.

Source: GUS 2014.

W rolnictwie UE większość pracy świadczą członkowie rodziny, głównie właściciele gospodarstw i ich małżonkowie, wykonując ok. 92,2% całkowitych nakładów pracy (*How many...* 2013, s. 2). W Polsce udział ten jest podobny.

Polskie rolnictwo pozostaje nadal ważnym pracodawcą, który zatrudnia 11,5% całkowitej siły roboczej w gospodarce (2014) i wskaźnik ten jest jednym z najwyższych w Europie. Jako sektor gospodarki rolnictwo charakteryzuje się niskim wykorzystaniem zasobów pracy, czemu towarzyszy ukryte bezrobocie i niski poziom dochodów rodzin rolniczych. Rolnictwo wytwarza 2,6% polskiego PKB i nadal charakteryzuje się niską produktywnością pracy, która stanowi 30% średniej produktywności UE-28 (Wilkin 2016, s. 13–14).

Większość osób zatrudnionych w rolnictwie rodzinnym (72%) pracuje w niewielkich gospodarstwach, poniżej 10 ha, gdzie stosunki pracy regulują relacje rodzinne. Stosunki pracy w sektorze towarowym, w którym zatrudnia się najemną siłę roboczą, są uregulowane formalnie przez przepisy prawa pracy. Wskaźnik zatrudnienia na 100 ha ziemi ornej, liczony według danych z Powszechnego Spisu Rolnego 2010, malał wraz ze wzrostem wielkości gospodarstwa (Frenkel 2012, s. 28). W gospodarstwach będących własnością osób prawnych ponad 80% pracowników stanowią pracownicy najemni. Pracownicy najemni są zatrudniani w gospodarstwach większych obszarowo, powyżej 50 ha, gdzie stanowią 29% ogółu zatrudnionych (Frenkel 2012, s. 27).

Zbiorowość rolników w Polsce jest stosunkowo liczna i ma istotny udział w ogólnej liczbie tej kategorii zawodowej w UE, stanowiąc 20% wszystkich pracujących w rolnictwie krajów wspólnoty. Dochody rolników w Polsce zależą silnie od różnego rodzaju subsydiów i dotacji, których udział osiągnął 50% uzyskiwanego dochodu (Wilkin 2016, s. 16).

Ważną cechą stosunków pracy w rolnictwie jest wielozawodowość rodzin rolniczych. Według danych Eurostatu 36% kierowników gospodarstw rolniczych w UE podejmuje dodatkowe zajęcia zarobkowe (Barthomeuf 2008, s. 5). W Polsce procent ten jest zbliżony do średniej w krajach UE. Jeden na trzech rolników wykonuje jakieś dodatkowe zajęcia poza gospodarstwem (Bład 2012). Marta Bład ustaliła, że większość polskich rolników traktuje pracę poza gospodarstwem jako zajęcie trwałe, ma zamiar je kontynuować i zarazem nie planuje zrezygnowania z prowadzenia gospodarstwa. Wielozawodowość stała się więc trwałą strategią pracy i życia, praktykowaną w rodzinach rolniczych, a nie sytuacją przejściową, tymczasową. Sytuacja polskich rolników jest pod tym względem podobna do sytuacji rolników w wielu innych krajach UE, gdzie łączenie pracy w gospodarstwie i poza nim jest od dawna praktykowane.

W wymiarze zbiorowych stosunków pracy polskie rolnictwo wyróżnia się na tle innych sektorów gospodarki. Jako główną cechę wyróżniającą można wskazać wysoki poziom samozatrudnienia, niski udział pracy najemnej oraz odrębny system ubezpieczenia społecznego i system emerytalny, finansowany w znacznej mierze przez budżet państwa.

Konkludując, można stwierdzić, że stosunki pracy w polskim rolnictwie mają charakter hybrydowy, co jest konsekwencją dualnego modelu rolnictwa. Stosunki te są kształtowane przez dwa odmienne typy reguł:

- reguły zakorzenione w relacjach rodzinnych, które wiążą się z obligacjami moralnymi i są osadzone w systemie uznawanych wartości;
- reguły formalne, kształtowane przez czynniki zewnętrzne, takie jak lokalny i globalny rynek pracy oraz regulacje dotyczące stosunków pracy, obowiązujące w krajach UE.

6. Podsumowanie

Rolnictwo w Polsce było poddane w ostatnich dekadach szczególnej presji zewnętrznej, którą wywołały zmiany społeczne spowodowane upadkiem realnego socjalizmu, akcesją do UE i globalizacją. Restrukturyzacja i modernizacja sektora dokonujące się w takich warunkach nie były skuteczne na tyle, aby rozwiązać występujące wraz z tymi zmianami problemy społeczne. Niezależnie od utrzymującej się specyfiki polskiego rolnictwa boryka się ono z podobnymi problemami społecznymi jak rolnictwo innych, rozwiniętych krajów UE. Te obserwacje potwierdzają także autorzy raportu *Polska wieś 2016*. Przemawiałoby to za tezą sformułowaną przez van der Ploega, że po raz pierwszy w historii problemy rolnictwa nabrały charakteru uniwersalnego, tracąc swoje specyfiki lokalne (van der Ploeg 2006).

Rosnąca zależność od rynków, globalnego kapitału, technologii, agrobiznesu i Wspólnej Polityki Rolnej wpływa także na sytuację polskich rolników. Podobnie jak w innych krajach powoli tracą oni kontrolę nad gospodarstwem, procesem produkcji i pracy. Dominujący model rodzinnych stosunków pracy przyczynia się do hamowania przemian struktury agrarnej i umożliwia przetrwanie ekonomicznie słabym gospodarstwom w sytuacji kryzysu. Pozwala to utrzymać własność w rękach rodziny, której członkowie dzięki dochodom uzyskiwanym z pracy poza gospodarstwem uzupełniają zyski z gospodarstwa. Równocześnie trudne warunki rynku pracy, brak pozarolniczych miejsc pracy na obszarach wiejskich i utrzymujące się wysokie bezrobocie na tych obszarach zatrzymują część zasobów pracy w rolnictwie, co spowalnia i utrudnia procesy koncentracji ziemi rolniczej. Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, wpływ jakich czynników, endogennych czy egzogennych okaże się ważniejszy w wyznaczeniu przyszłych kierunków przemian stosunków pracy w rolnictwie. Czy dominujące dotychczas więzi rodzinne, słabnące także w rodzinach rolniczych, zostaną zastąpione przez więzi instytucjonalne i reguły formalne, przekonamy się w przyszłości.

Bibliografia

- Barthomeuf L.T. (2008). *Other Gainful Activities: Pluriactivity and Farm Diversification in EU-27* (2008). Brussels: European Commission, Directorate General for Agriculture and Rural Development. https://ec.europa.eu/.../other-gainful-activities-slides_en.pdf [dostęp: 19.08.2017].
- Błąd M. (2012). Znaczenie wielozawodowości w rodzinach rolniczych. W: M. Drygas, K. Zawalińska (red.). *Uwarunkowania ekonomiczne polityki rozwoju polskiej wsi i rolnictwa* (s. 135–155). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Bokemeier J.L. (1997). Rediscovering families and households: Restructuring rural society and rural sociology. *Rural Sociology*, 62 (1), 1–18.
- Fieldsend A.F. (2011). Rural Europe 2+2+: A conceptual framework for a rural employment policy. *Studies in Agricultural Economics*, 113, 145–151.
- Frenkel I. (2012). Ludność wiejska. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2012. Raport o stanie wsi* (s. 15–64). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gałęski B. (1963). *Chłopi i zawód rolnika*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Gasson R., Errington A. (1993). *The Farm Family Business*. Wallingford: CAB International.
- Gorlach K. (1990). *Socjologia polska wobec kwestii chłopskiej*. Kraków: Universitas.
- GUS (2014). *Rocznik Statystyczny Rolnictwa*. Warszawa.
- Halamska M. (2005). Polski koniec chłopów. W: A. Rosner (red.). *Uwarunkowania i kierunki przemian społeczno-gospodarczych na obszarach wiejskich* (s. 107–132). Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Halamska M. (2013). *Wiejska Polska na początku XXI wieku. Rozważania o gospodarce i społeczeństwie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Halamska M. (2014). Współczesne rolnictwo rodzinne: polimorficzna rzeczywistość i mity. *Wieś i Rolnictwo*, 2, 25–46.
- Halamska M. (2015). Specyfika rolnictwa rodzinnego w Polsce: ciężar przeszłości i aktualne uwarunkowania. *Wieś i Rolnictwo*, 1.1, 107–131.
- Halamska M. (2016). The evolution of family farms in Poland: Present time and the weight of the past. *Eastern European Countryside*, 22, 27–51.
- Halamska M., Lamarche H., Maurel M.-C. (2003). *Rolnictwo rodzinne w transformacji postkomunistycznej. Anatomia zmiany*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Halamska M., Michalska S., Śpiewak R. (2017). *Studia nad strukturą społeczną wiejskiej Polski*. T. 1. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- How many people work in agriculture in the European Union? An answer based on Eurostat data sources* (2013). *EU Agricultural Economics Briefs*, 8, European Commission, https://ec.europa.eu/agriculture/sites/agriculture/files/rural-area-economics/briefs/pdf/08_en.pdf [dostęp: 15.10.2015].
- Kaleta A. (2008). *Dywersyfikacja źródeł dochodów ludności wiejskiej*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Lachowski S. (2013). *Praca dzieci w rodzinach wiejskich Lubelszczyzny. Uwarunkowania i zagrożenia*. Lublin: Instytut Medycyny Wsi.

- Marini M.B., Mooney P.H. (2006). Rural economies. W: P. Cloke, T. Marsden, P.H. Mooney (red.). *Handbook of Rural Studies* (s. 91–103). London, Thousands Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Marody M. (2015). *Jednostka po nowoczesności. Perspektywa socjologiczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Meardi G. (2013). Zbiorowe stosunki pracy w Europie pod presją międzynarodową: Porównanie sześciu krajów. *Polityka Społeczna*, 9, <https://www.ipiss.com.pl/psnumery/474og> [dostęp: 25.10.2015].
- Ploeg van der J.D. (1990). *Labor, Markets, and Agricultural Production*. San Francisco & Oxford: Boulder, Westview Press.
- Ploeg van der J.D. (2006). Agricultural production in crisis. W: P. Cloke, T. Marsden, P.H. Mooney (red.). *Handbook of Rural Studies* (s. 258–277). London, Thousands Oaks, New Delhi: Sage Publications.
- Ploeg van der J.D. (2008). *The New Peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. New York: Earthscan.
- Podedworna H. (2001). *Polscy farmerzy i ich świat społeczny*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Podedworna H. (2010). Marketization of rural resources in Poland. *Przegląd Socjologiczny*, 59 (2), 127–146.
- Podedworna H. (2014). Gospodarka chłopska jako struktura długiego trwania. *Wieś i Rolnictwo*, 2, 47–56
- Rye J.F. (2014). The Western European countryside from an Eastern European perspective: Case of migrant workers in Norwegian agriculture. *European Countryside*, 4, 327–346.
- Sendrowicz B., Piątkowska M. (2013). Zawody z przyszłością. *Gazeta Wyborcza*, 06.12.2013.
- Turowski J., Bornus A. (1970). *Drogi modernizacji wsi*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Wilkin J. (2016). Polska wieś na tle kraju i Europy – synteza raportu. W: J. Wilkin, I. Nurzyńska (red.). *Polska wieś 2016. Raport o stanie wsi* (s. 11–19). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Between Family Economy and the Market: Labour Relation in the Polish Agriculture in Rural Sociology Perspective

Abstract: The purpose of the paper is to provide a description of labour relations shaped in the Polish agriculture in the conditions of market transformation and Common Agricultural Policy. The analyses rely on the data from the National Census and the results of sociological research. Labour relations in the Polish agriculture are of dual character. On one hand they are still characterised by strong family ties and relations, but on the other hand – by the connections to the market and the formalised EU rules, being the instruments of the Common Agricultural Policy. Family ties determine the scope which one could

consider to be the representation of the family farming, which is regulated by the social expectations contained in the traditional models of social roles. The connections to the market, on the other hand, are shaped by the developing commercial farming sector which, after the start of transformation following the collapse of the real socialism, has been developing dynamically. Both types of the relations are shaped in accordance with different patterns, they are regulated by different norms and build different social relations.

Keywords: labour relations in the Polish agriculture, family farm, family economy, labour market conditions, changes in the sphere of work in agriculture.